

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-4-68-95>

УДК 343.122:343.296:340.5

Радченко Р.О.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУТУ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ПОТЕРПІЛОМУ, НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Анотація. У статті комплексно розглянуто та досліджено генезу інституту відшкодування шкоди потерпілому, завданої кримінальним провадженням з часів Київської Русі до сучасного періоду. Виокремлено основні етапи еволюції законодавчої регламентації порядку та умов відшкодування шкоди в кримінальному провадженні. Проаналізовано правові норми, які регулювали зазначене питання у різні часи, а також висвітлено недоліки, які мали місце у нормативно-правових актах різних періодів.

Ключові слова: генеза, періодизація, етапи розвитку, відшкодування шкоди потерпілому, кримінальне провадження.

Radchenko Ruslan

Yaroslav Mudryi National Law University

EVOLUTION OF INSTITUTE FOR CRIME VICTIM COMPENSATION IN THE UKRAINIAN LANDS

Summary. The article provides comprehensive research and analysis of the genesis of the institute for the compensation of harm to the victim, caused by criminal proceedings from the time of Kievan Rus until this time. The main stages of the vision of lawmakers about damages in criminal proceedings are outlined. The legal norms that regulated this problem at different times were analyzed, as well as the disadvantages that occurred in the regulations of different periods. All regulatory acts regulating issues at different times were considered. During the analysis, the legal acts of the law were studied and analyzed in detail. The Institute for Compensation has deep historical roots. The interests of the fight against crime have long been needed not only to protect society from this negative social phenomenon, but also to secure the property rights of victims as a result of a crime. We use a historical method that allows us to plunge into history and understand the social needs of people living at different historical stages of reimbursement. The comparative method makes it possible to compare how legislators regulated issues and what problems they were trying to overcome. The author's views on the processes of regulating the institute for the compensation of damage to the victim caused by a criminal offense are highlighted in the article, attention was paid to the disadvantages and advantages of legal regulation of this issue in different periods of history. It was described in detail how the rights of the victim were defended, how it was possible to restore and protect previously violated rights, as well as to obtain fair compensation and the commission of a criminal offense. Conclusions were made on each of the periods during which compensation issues were regulated, and the author's thoughts on how to improve already established legal rules were also made.

Keywords: genesis, periodization of stages, compensation of harm to the victim, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Використання історичного та порівняльно-правового методів дослідження певного об'єкта покликане не лише визначити етапи його еволюції та їх характерні особливості, але, передусім, має на меті виявлення недоліків правового регулювання, а також з'ясування відповідних законодавчих тенденцій. Аналіз будь-якого явища та процесу з погляду його генезису дозволяє зрозуміти чому були допущені певні помилки, усунути існуючі недоліки та вдосконалити розуміння розгляданого питання на сьогоднішній день. Питання щодо етапів відшкодування шкоди потерпілому, завданої кримінальним правопорушенням не є виключенням, адже задля того, щоб краще зрозуміти сутність цього інституту, буде доречним здійснити історичний екскурс, виділивши відповідні історичні етапи розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематики генезису інституту відшкодування шкоди розкривалася у працях таких вчених, як Ю.В. Меркулова, І.С. Тимуш, Ю.І. Азаров, О.М. Миколенко. Стосовно зарубіжних представників науки, які висвітлювали зазначене питання, слід згадати про Є.В. Смірнова, О.І. Чистя-

кова, Варшавського К.М. та інших. А взагалі до висвітлення питання щодо відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, зверталися такі науковці: С.А. Альперт, Б.Т. Безлепкін, Б.Л. Ващук, М.В. Гузела, П.Г. Гуреев, В.Г. Даєв, М.І. Демура, Х.Р. Кахнич, Р.В. Корякін, О.В. Крикунов, А.Г. Мазалов, В.Т. Нор, Н.Б. Федорчук та інші.

Метою статті є комплексний розгляд і дослідження історичних етапів розвитку інституту відшкодування шкоди у кримінальному провадженні, аналіз правових норм, які регулювали зазначене питання у різні часи, починаючи від «Руської Правди» за часів Київської Русі до сучасних років та нині чинного Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК).

Виклад основного матеріалу. Кримінальна процесуальна діяльність не обмежується притягненням винної особи до кримінальної відповідальності. Ще одним, не менш важливим завданням, яке має бути виконано під час вирішення кримінальної справи, особливо з поступовим переходом від каральної до відновлювальної концепції правосуддя, а також із перманентним проникненням приватних начал у таку досить

традиційно публічну галузь права, як кримінальне процесуальне право, є відшкодування шкоди потерпілому. Аналіз історичних нормативно-правових актів, які діяли на українських землях та певним чином регулювали кримінальні та кримінально-процесуальні питання, свідчить про те, що інститут відшкодування шкоди потерпілому був відомим та частково закріпленим ще з давніх часів, починаючи з першого збірника правових норм на наших землях – «Руської Правди». Свое подальше втілення наведені положення отримали у безлічі нормативно-правових актів як на землях Правобережної України, що довго входили до складу Литовського князівства, Речі Посполитої, Австро-Угорської імперії, так і на землях Лівобережної України, які тривалий час перебували у складі Російської Імперії. Акти, що регулювали питання відшкодування шкоди були різними за своїм змістом, і, насамперед, являли собою бачення тогочасним законодавцем питання забезпечення права потерпілого на відшкодування майнової шкоди, яка була завдана правопорушником. З метою комплексного дослідження питання стосовно умов, підстав і порядку відшкодування шкоди, буде доречним виокремити історичні етапи за хронологією видання правових норм, які стосувалися зазначеної проблематики.

Як згадувалося вище, початок першого етапу пов'язаний із укладенням відомої збірки стародавнього руського права – Руської Правди (XI–XII ст.). Слід зазначити, що до появи цього джерела права головною метою покарання була кровна помста, водночас з її прийняттям першочергового значення набуває відшкодування шкоди за скоєне діяння. Загалом, Руська Правда закріпила чотири види грошових покарань за заподіяння шкоди потерпілому, які надалі стали прототипами сучасних моделей компенсації за завдану шкоду потерпілому. Серед них слід виділити такі як: головщина, вира, продаж та урок. Певна частина цих грошових стягнень зверталася на користь осіб, яким злочинном було завдано образи чи шкоди, а інша їхня частина надходила до князівської казни [1, с. 83].

Головщина замінила собою право приватної помсти і належала позивачеві, який втратив близького родича через вчинення злочину. Це була певна сума грошей, яку сплачував вбивця на користь родичів вбитого. Розмір відшкодування залежав від досягнутої угоди скривдженого з кривдником, а згодом визначався судом за скаргою скривдженої сторони. Згідно зі ст. 83 Руської Правди, головщина за вбивство княжого мужа дорівнювала 80 гривням (подвійна вира), а за вбивство дружини – 20 гривням (половина вири).

Вира – це міра матеріального впливу, яка свідчила про прагнення влади затвердити суд в якості обов'язкового посередника в суперечках приватних осіб і забезпечити надходження грошових коштів до княжої казни. По суті, це був тогочасний грошовий штраф за вбивство вільної людини у Київській Русі. Виру мав сплачувати вбивця на користь князя безпосередньо за умови, що йому вдавалося уникнути кровної помсти. За Руською Правдою помста зі сторони родичів вбитого могла бути замінена сплатою 40 гривень,

як зазначено у статті 3. Водночас, вбивство раба не породжувало обов'язок сплати: необхідно було лише заплатити штраф за пошкодження чужої речі. Одним із різновидів вири була дика вира, яка передбачала можливість відшкодування шкоди третіми особами. Так, якщо вбивця залишався невідомим або громада не бажала видавати його, штраф (виру) зобов'язана була сплатити сама громада, на чий землі був виявлений вбитий (про це нам говорить стаття 4 Руської Правди) [3]. Таким чином, принципова відмінність між вирою і головщиною полягала в тому, що перша справлялася на користь княжої скарбниці, а друга – на користь близьких родичів або спадкоємців вбитого.

Ще одним видом грошового покарання за часів Руської Правди був продаж, тобто грошове стягнення, яке сплачувалось винним за порушення особистих чужих прав. Його головною відмінністю від вири було те, що остання стягувалася тільки за вбивство, а продаж – за вчинення всіх інших правопорушень. Для прикладу, згідно зі ст. 71 Руської Правди, якщо смерд буде катувати іншого смерда, то за таке діяння він повинен сплатити 3 гривні.

Щодо останнього різновиду грошового покарання за Руською Правдою – уроку – слід зазначити, що згідно зі ст. 56-57 вказаного нормативного акту, він мав бути сплачений за матеріальний збиток, понесений паном через вчинення злочину, а також за вбивство невольних осіб (рабів, холопів). До того ж до суми відшкодування на користь князя додавався ще продаж, якщо пошкоджувачем чужої речі або вбивцею раба була людина вільна [2, с. 15–16].

Таким чином, вже у Стародавній Русі існував інститут відшкодування шкоди. Однак норми, які передбачали всі можливі варіанти злочинної поведінки, мали здебільшого казуїстичний характер, що свідчить про недосконалість цього інституту та лише часткову, «початкову» спробу його врегулювання. Проте не можна не відзначити принаймні спробу тогочасного законодавця досить детально охопити та регламентувати усю проблематику питання, пов'язаного з відшкодуванням шкоди потерпілому.

Другий етап охоплює часові межі XV–XVII століття. Основою тогочасних законодавчих актів були, насамперед, норми Руської Правди. Це стосувалося, зокрема, і положень стосовно відшкодування шкоди потерпілому. Провідне місце серед правових джерел цього періоду варто виділити для Литовських Статутів, а передусім Третього статуту, який вийшов у 1588 році. У статті 9-му цього документа згадується такий вид відшкодування, як головщина: «А если бы от тых ранъ умеръ, тогда тотъ, который ранил, с права за доводом горьолом мает быти каран, а головщина зъ имениа або маетности винного теж совито плачона будет» [4].

Статут 1588 року також диференціював розмір головщини залежно від соціального становища вбитого. Так, значно збільшувався її розмір у випадках вбивства шляхтича. За вчинення такого злочину шляхтичем сплачувалося 100 коп. грошей «головщини» родині вбитого і стільки ж «вини» – великому князю. Розмір головщини залежав від стану вбитого. За шляхтича, виходя-

чи зі змісту Третього статуту, крім покарання, описаного в цьому акті, треба виплатити сто коп грошей, а за віята, бурмістра – 60 коп грошей, за ремісника або міщанина таких міст, які на магдебурзькому праві – 30 коп грошей, за тяглову людину – 24 коп грошей [4]. Така практика була усталеною на землях Правобережної України.

Стосовно Лівобережної України, слід зазначити, що подальший розвиток норм, присвячених регламентації відшкодування шкоди, пов'язаний із Судебниками Івана III (1497 р.) і Івана IV (1550 р.) та Книгами розбійного наказу Івана IV (1556 р.). Особливістю зазначених правових актів було те, що в них розширювалося коло регульованих центральною владою питань, а покарання, насамперед, стало мати соціальну спрямованість, що було нехарактерною рисою для регулювання розглядуваного питання раніше. Так, у цих нормативних актах були закріплені приписи про стягнення за «безчестя», тобто вимоги щодо виплати на користь скривдженого певної грошової суми [5, с. 121–124]. Водночас, розмір суми залежав від того, до якого стану належить потерпілий. До того ж Судебники 1497 і 1550 рр. обмежували коло злочинів, стосовно яких було можливим примирення сторін. При цьому однією з обов'язкових умов такого примирення було відшкодування шкоди.

У 1648 році сталося масове повстання на землях Лівобережної України, наслідком якого було прийняття Земським собором Соборного укладення (1649 р.). Вказана збірка являла собою збір законів з різних галузей права, у тому числі кримінального процесу того часу. Зокрема, 73 статті цього нормативно-правового акту були присвячені питанню визначення розміру матеріального відшкодування за «безчестя» залежно від звання, місця проживання (місто чи село), соціального становища потерпілого. До того ж вперше на законодавчому рівні закріплюється поняття «відповідач» (до цього обидві сторони звалися позивачами). Штрафи різних розмірів і видів стали засобом спокутування провини. Збитки позивача мали бути відшкодовані за рахунок майна злочинця (злодія, розбійника та їхніх співучасників). Цікаво, що сума позову визначалася самими розбійниками – і мінімально повинна була становити четверту частину суми завданої шкоди [5, с. 189]. Наведене свідчить про поступову деталізацію інституту відшкодування шкоди, що, на наш погляд, обумовлено тим, що законодавці осмислювали досвід та порядок застосування вже існуючих положень та адаптували правові норми до вимог та потреб своїх часів.

Наступний період розвитку інституту відшкодування шкоди, яка була завдана кримінальним правопорушенням, доцільно відраховувати з 1864 року, оскільки саме у цьому році на законодавчому рівні було закріплено інститут цивільного позову в рамках Судової реформи 1864 року у Російській Імперії, коли був прийнятий Статут кримінального судочинства (далі – СКС). У цьому законодавчому акті вперше були закріплені такі поняття, як приватний обвинувач, потерпілий, ображений, об'явитель і скаржник. Стаття 3 СКС надавала право потерпілим звинувачувати підозрюваних у вчиненні злочину

зачення співробітниками поліції. Відповідно до ст. 6 СКС, «особа, яка потерпіла від злочину і не користується правами приватного обвинувача, у разі заявлення позову про винагороду під час проведення слідства визнавалася цивільним позивачем. Якщо ж така особа не заявляла позову про винагороду до відкриття судового засідання у кримінальній справі, то вона втрачала право на такий позов, але могла пред'явити його в порядку цивільного судочинства» [6].

Прагнення законодавця захистити громадські інтереси потерпілого мало місце і на стадії виконання покарання. Наприклад, у разі стягнення матеріальних коштів із засудженого в першу чергу справлялася винагорода за заподіяну шкоду, збитки або образу, а вже потім – всі інші матеріальні стягнення (ст. 997). СКС також надав потерпілій особі можливість обрати спосіб захисту своїх прав – пред'явити цивільний позов у загальному порядку цивільного судочинства або шляхом звернення з ним до кримінального суду. Згідно зі ст. 7 СКС, цивільний позивач, який не заявив позову про винагороду до відкриття судового засідання у кримінальній справі, втрачає право пред'являти позов у кримінальному порядку, але може пред'явити його в цивільному суді після остаточного вирішення кримінальної справи. Вказане положення по суті є прототипом сучасного нормативно-правового регулювання з цього питання (ч. 1 ст. 128 КПК). Цивільний позов про відшкодування за шкоду і збитки, заподіяні злочинцем, відповідно до матеріального цивільного права міг спричинити примусове відчуження неправомірно вилученого майна або сплату винагороди за заподіяні злочинцем збитки [6].

Таким чином, можна констатувати факт того, що з прийняттям СКС, тогочасний законодавець намагався встановити певні гарантії для відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також створював передумови для подальшого розвитку правового регулювання правового інституту. До того ж багато положень СКС 1864 р. стали базою сучасного регулювання цього інституту.

Однак справедливо буде зазначити, що у подальші півстоліття зазначеному питанню не приділялося достатньо уваги через об'єктивні підстави. Крім того, після революції 1917 року та зумовлених нею змін суспільно-політичного устрою, позиція законодавця стосовно цього питання суттєво змінилася – провідною стала думка про неприпустимість відшкодування шкоди як такої. Це було пов'язано з тим, що сам принцип відшкодування шкоди розглядався як «класово чужий соціалістичній правосвідомості». Насамперед це стосувалося відшкодування моральної шкоди, оскільки вона в соціалістичному суспільстві взагалі компенсації не підлягає. Це аргументувалося тим, що особистість радянської людини перебуває на настільки недосяжній вершині, що приниження її честі, гідності, ділової репутації не може бути оцінено в грошах. Така позиція знайшла своє відображення у Декреті СНК щодо суду від 24 листопада 1917 року. У цьому акті зазначалося, що в процесі розгляду кримінальної справи більше не вирішувалися питання про відшкодування шкоди, заподіяної злочинцем [7, с. 50].

У разі, якщо цивільний позов все ж таки був поданий, то він передавався до цивільного суду після винесення вироку у кримінальній справі. Контекстно слід зазначити, що судова практика тогочасного періоду відповідала пануючій доктрині з цього питання, і суди постійно відмовляли в розгляді цивільних позовів про відшкодування шкоди. На перший план законодавцем виводилися питання, пов'язані з нормативним регулюванням відповідальності за кримінальні правопорушення, а проблематика відшкодування шкоди потерпілому майже не була предметом нормативної регламентації.

Як новий виток розвитку інституту цивільного позову, що є одним із способів відшкодування шкоди потерпілому, доцільно розглядати прийняття Кримінально-процесуального кодексу 1960 року. У цьому акті вперше було закріплено дефініцію поняття цивільного позивача, під яким пропонувалося розуміти фізичну або юридичну особу, яка пред'явила вимогу про відшкодування майнової шкоди за наявності підстав вважати, що дана шкода заподіяна йому безпосередньо злочином (ст. 44). Цивільний позивач під час судового розгляду користувався всіма правами як учасник судового засідання і міг брати участь у дослідженні у суді всіх обставин справи, які мали значення для обґрунтування його позову і встановлення розміру заподіяної шкоди [8]. Згідно зі ст. 29 Кримінально-процесуального кодексу 1960 р., цивільний позов розглядався судом разом з кримінальною справою. Цивільний позов міг бути заявлений на будь-якій стадії кримінального процесу до початку судового слідства. Крім того, прокурор міг, якщо це було необхідно, підтримувати цей позов, оскільки під час судового слідства саме на нього покладалася обов'язок доказування обставини, які обґрунтовують заявлений потерпілим цивільний позов [8].

З прийняттям нового, нині чинного КПК у 2012 році, положення щодо відшкодування шкоди були дещо розширені. Сьогодні законодавство

України передбачає не лише право потерпілого на відповідну компенсацію, а також закріплює відповідний правовий механізм, використання якого дозволяє зменшити імовірність ухилення від відшкодування матеріальних збитків, які були завдані особою. Так, згідно зі ст.127 КПК, підозрюваний, обвинувачений, а також за його згодою будь-яка інша фізична чи юридична особа має право на будь-якій стадії кримінального провадження відшкодувати шкоду, завдану потерпілому, територіальній громаді, державі внаслідок кримінального правопорушення [9]. Новелою КПК 2012 р. порівняно із попередніми правовими актами є те, що потерпілі мають право на відшкодування не лише матеріальної шкоди, але й моральної. На наш погляд таке доповнення норми КПК щодо відшкодування шкоди є доречним, оскільки якщо потерпілому внаслідок вчинення кримінального правопорушення було завдано, окрім матеріальної шкоди, ще й моральні страждання, законодавче закріплення можливості її відшкодування у кримінальному провадженні є прогресивним та гуманістичним.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави зробити висновок, що починаючи вже з перших нормативно-правових актів на українських землях, які регулювали відповідальність особи за вчинення кримінального правопорушення, існував та перманентно розвивався інститут відшкодування шкоди потерпілому. Нормативні акти, які регулювали питання відшкодування шкоди потерпілому, відрізнялися один від одного, що було обумовлено політичними, економічними, соціальними та іншими чинниками. Законодавці різних історичних етапів, аналізуючи попередні напрацювання та нормативні приписи, які регулювали зазначене питання раніше, прописували положення щодо відшкодування, які були більш прогресивними та відповідали тогочасним вимогам суспільства, одночасно створюючи передумови для подальшого розвитку правового інституту та вирішення існуючої поточної проблематики.

Список літератури:

1. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / под общ. ред. О.И. Чистякова. Москва : Юрид. лит., 1984-1994. 432 с.
2. Речь об уголовных наказаниях в России / Максимович И. Киев : Унив. тип., 1853. 263 с.
3. Руська Правда. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm>
4. Статут Великого Князівства Литовського. URL: http://starbel.by/statut/statut1588_11.htm
5. Исаев И.А. История государства и права России. 3-е изд., перераб. и доп. Москва, 2007. 797 с.
6. Устав уголовного судопроизводства 1864 г. URL: <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3137/>
7. Собр. узаконений РСФСР. 1917. № 4. URL: <http://istmat.info/node/27646>
8. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР, затверджений Законом від 28.12.1960 р. № 1001-05. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1001-05>
9. Кримінальний процесуальний кодекс України, затверджений Законом України від 13.04.2012 р. № 4651-VI, у ред. від 10.04.2015 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651>

References:

1. Rossiyskoe zakonodatelstvo X–XX vekov: v 9 t. / pod obsch. red. O.I. Chistyakova. Moskva : Yurid. lit., 1984-1994. (in Russian)
2. Rech ob ugovolnykh nakazaniyah v Rossii / Maksimovich I. Kiev : Univ. tip., 1853. (in Russian)
3. Ruska Pravda. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm>
4. Statut Velikogo Knyazivstva Litovskogo. URL: http://starbel.by/statut/statut1588_11.htm
5. Isaev I.A. Istoriya gosudarstva i prava Rossii. 3-e izd., pererab. i dop. Moskva, 2007. (in Russian)
6. Ustav ugovolnogo sudoproizvodstva 1864 g. URL: <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3137/>
7. Sobr. uzakoneniy RSFSR. 1917. № 4. URL: <http://istmat.info/node/27646>
8. Kriminalno-protsesualniy kodeks URSR, zatverdzhenny Zakonom vid 28.12.1960 r. № 1001-05. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1001-05>
9. Kriminalniy protsesualniy kodeks Ukraini, zatverdzhenny Zakonom Ukraini vId 13.04.2012 r. № 4651-VI, u red. vid 10.04.2015 r. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651>